

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ПОРАЙОННЕ ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ І ОБСЛІДУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ВУЗЛА

Районізація — одно з гасел, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіальні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшій допомогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію та кермувати нею — се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенні плановості в продукції і розподілі засобів краю.

Одним з підходів для розв'язання сеї проблеми мусить бути розслід історичний, що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить пам'ятатись завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія — економічна, соціальна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціалізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси. Висновки такого обслідування будуть мати істотну вагу при плануванні всякої дальшої економічної і культурної праці.

Але, розуміється, сим практичним значінням вага такого можливо всебічного порайонного обслідування не обмежується. Воно має свою наукову самоціль. Нам важно знати взагалі, для пізнання загального соціального процесу, як в даних фізично-географічних умовах, про котрі нас інформують вислиди географічного обслідування — при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах, розвивалося в різних районах заселення; які воно приймало форми, як змінювалися колонізаційні течії; які приносили впливи і зв'язки культурні; як формувались економічні центри і ставали соціальними і політично-правлящими осередками; в які відносини вони ставали між собою й до інших аналогічних, сильніших чи слабших, осередків сусідніх районів; як сі відносини змінювались в зв'язку з колонізаційними, культурними й політичними змінами. Важно уявити собі, як великі колонізаційні хвилі, що проходили через нашу територію, захоплювали в

свою орбіту той чи інший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім — інтегруванні, збиванні людності до купи, в територіальну і національну цілість, скажимо — слов'янського населення України, а в якій мірі він, сей район, виявляв і тенденції центробіжні, автономні, себто концентрувався й замикався в собі?

Яку ролю відіграв він в процесах експансії — колонізаційного розширення і політичного підбою, так би сказати — тенденціях імперіалістичних, і яка була його позиція в організації оборони: в процесі самоохорони території та її населення від заборчих тенденцій сусідів, свого права на продукт праці — від чужих імперіалістичних апетитів?

Була роля даного району активна чи пасивна? Був він центром чи провінцією в тій чи іншій добі? Які були в тім зміни, і від чого вони залежали?

В деяких елементах сю програму намітив уже Костомаров, начолоположник нової української історіографії, представивши історію України як суму “земель”, що заховували свою внутрішню одність при всякого роду політичних змінах. На його гадку, сі землі при поділах на князівства, чи зв'язуваннях в одну княжу волость разом з іншими, завсіди жили в свідомості своєї окремішності, пильнували своїх порядків і традицій, територіальних зв'язків і границь, і територіальних інтересів, кермуючись своїм історичним центром — своїм “городом”, що наслідком різних історичних умов вибивавсь на таку центральну командну і організаційну позицію з-поміж осад даної землі (“Мысли о федеративном начале”, 1861*). Костомаров при тім оперував матеріалом головню історичної, княжої доби, але коли протягом 1860—1870-х рр. стали висуватись на чергу завдання передісторичного — археологічного, історично-географічного, культурно-історичного обслідування, то, очевидно, передісторія земель, як підвалина їх пізнішого історичного життя, мусила зараз же бути втягнена в програму “областного”, як його називали, історичного обслідування. Таку програму щодо України поставив і поступово переводив покійний В.Б. Антонович. З його ініціативи протягом 20 літ, від 1880 до 1900, оброблено в формі монографій про поодинокі землі майже всю стару українську і білоруську територію. Хоча при тім покійний наш учений не давав якоїсь детальної програми і взагалі старався не обмежати індивідуального почину авторів, але його власні інтереси і приклад перших праць, зроблених в цім напрямі, надавали цим монографіям деяку однотайність. У Костомаровській концепції головна увага зверталась на, так би сказати, суб'єктивну сторону: розвій громадської самодіяльності, народної психології, культурної фізіономії в рамках соціальних обставин поодиноких земель. Антонович же звертав увагу головню на об'єктивні умови їх життя — географічну обстанову і комунікаційні зв'язки; стару культурну спадщину території, прийнятую українською людністю від попередніх заселень і задокументовану археологічними пам'ятками; торговельні й культурні зносини, знов-таки зазначені матеріальними пам'ятками. Ряд монографій, числом більш десятка, напи-

саних з таким підходом, утворили для свого часу дуже серйозну базу порайонного обслідування, яке в сумі охоплювало майже цілу Україну.

Але, по-перше, все-таки деякі частини її території ними обняті не були (Галичина, Степова Україна, Закарпаття). По-друге, монографії кінчилися звичайно XIV віком — початком литовської доби. По-третє — від 1880-х або й від 1890-х років прибуло дуже багато нового матеріалу; виникли нові питання й нові методи історичного досліду, які вимагають перегляду і старого матеріалу. З сього становища ся серія мусила б бути не тільки доповнена і продовжена, але і переглянена і перероблена наново, щоб відповідати сучасним науковим вимогам і інтересам. Се все вкладає обов'язок як на учасників сеї старої серії (з них, не вважаючи на спустошення, зроблені часом, маємо приємність ще чимало бачити серед нас!), — так і на молодших дослідників, щоб вони приступили до ревізії, доповнення і продовження сеї цінної роботи.

Збірники, ряд котрих ми починаємо сим томом, мають своїм завданням розворушити таку роботу. Хотілось би протягом кількох літ охопити такими збірниками всю територію України та розбудити дослідчий рух, розбитий останніми десятиліттями: зазначити чергові питання; привести до відомості наукові засоби, котрими розпоряджуємо; вказати ті прогалини, які вимагають нових розслідувань; дати почин до систематизації розпорошеного матеріалу; звернути увагу на нові підходи до нього і методи оброблення. Розуміється, по тім загальнім занепаді науково-дослідчої роботи, з якого ми тільки тепер зачинаємо підноситись, і при тій дуже лихій спадщині, яка зісталась українознавству від передреволюційних часів, можемо думати тільки про повільну поступову роботу в тім напрямі. Не треба ж забувати, що в царській Росії археологічний дослід України був сконцентрований в петербурзьких установах, і туди ж вивозився весь археологічний матеріал; що статистично-економічний дослід також в значній мірі поділяв ту ж долю; що весь цікавіший історичний матеріал — актовий, архівальний, історично-літературний — систематично, протягом століть забирався з України до столичних установ, архівів та бібліотек, стаючи фактично (а часом і формально) неприступним українським дослідникам, або в кождім разі мінімально використовувався наслідком несприятливих умов роботи. Навіть і нині сила того наукового добра лишається поза Україною. А на Україні приходиться рахуватися з спустошеннями, зробленими горожанськими та інтервенційними війнами, тяжким і затяжним революційним процесом. І тепер ми ще ледве-ледве підносимо голови та простягаємо до науки руки після тяжкої економічної кризи, спричиненої голодом і всякими формами і наслідками світової блокади. Ми ще не можемо цілком розгорнути відповідної наукової праці, не маючи найпотрібнішої літератури, ні наукового приряду, ні засобів для екскурсій, розкопів, реставрацій і под.

В сих обставинах і та порайонна дослідча робота, яку отсе підіймаємо, в найближчій часі мусить мати характер ще тільки передвступний. Але в

загальнім процесі праці вона неминуче потрібна вже зараз. Мусимо розворушити дослідчі сили, дати їм можливість поділитися своїми гадками, перевірити спостереження й досліди, котрі їм вдалося зробити за останні роки. Становище редакції супроти них мусить бути якнайбільш сприятливе і вироzumіле, особливо в початках. Вона даватиме місце працям, які стараються освітити ту чи іншу сторону місцевого життя, — хоча б і не погоджувалась з методами роботи ані не поділяла зроблених висловів. Вона не має заміру зв'язувати їх своїми поглядами, директивами і інструкціями. Вона певна, що для праці буде далеко краще, коли в самому процесі її, в дискусіях, конференціях, критичних розборах, в своїм співробітництві з нею дослідники знайдуть план, метод і завдання досліду, і по кількох роках інтенсивної роботи сама собою виникне можливість певних підсумків і в методичнім напрямі, і в результатах досліду — можливість зведення нагромадженого дослідчого матеріалу до порайонних монографій, до історичних компендіїв. Вже і в сім томі читачі знайдуть кілька програмних праць, які вказують до них шляхи. Загальна провідна гадка редакції в сім — потреба систематизувати матеріал в широких рамах, освітлюючи цілі сторони місцевого життя в певнім довгім періоді. Не стільки збільшати гіпотези і теорії новими, скільки давати позитивні тверді підсумки більш-менш певних дослідів. Не спинятися в давніх часах, а по можності доводити дослід до сучасності. Орієнтуватися потребами сучасного соціального будівництва і звертати особливу увагу на ті питання, котрих вияснення воно потребує.

Та кожда будова мусить починатись від фундаментів! При всім бажанні звести дослід старини з сучасністю, в перших томах збірників чимало місця мусить зайняти дослід фундаментів, передісторії і перших стадій історичного життя, щоб вияснити підстави дальшого розвитку. По них, сподіваймось, слідом можна буде дати томи, переважно присвячені недавньому і зовсім свіжо минулому — аби тільки була змога продовжувати сю публікацію в потрібнім темпі!

Обслідування починаємо з старого історичного українського центру, котрому його географічне положення, комунікаційні умови й віками нагромаджені культурні скарби утворили незникоме і незнищиме місце між творчими осередками Східної Європи. Розслід геологічної минувшини сеї околиці, фізичних умов тутешнього життя й найдавніших слідів людського пробутку в сій околиці, розпочатий пок[ійним] Антоновичем, продовжений ак[адеміками] Тутківським і Біляшівським, пок[ійним] Хвойкою й багатьма іншими дослідниками, на жаль, в загальних, схарактеризованих вище обставинах нашої наукової праці міг вестися тільки уривково, і досі ще не був ні разу переведений систематично. Та все-таки виявив ясно всю, так би сказати — фізичну передумовленість історичної ролі сього великого східноєвропейського вузла.

Не входячи в питання про раніше людське життя, котрого умови в короткості начеркнені нижче ак[адеміком] Тутківським*, можна констатувати,

що з тим як льодовець уступився з Дніпрової долини і сухі лесові бархани стали заростати рослинністю та заселятися всякою твариною, на прирічних згір'ях нинішнього Києва, над велетенською долиною Дніпра пониже сполучення його з Десною, на межі родючого чорнозему і піскуватого моренного ґрунту, в околиці, багатій звірем, рибою і всякою іншою живиною, — людське життя стало розвиватися буйно й інтенсивно, як се тільки дозволяли йому тодішні умови існування¹.

Мусимо мати на увазі, що ріка, систематично посуваючись на захід і зариваючи беріг протягом тисячоліть, мусила забрати якраз, мабуть, найбільш багаті слідами найстаршого людського побуту надрічні горби, і від них зісталась тільки мала частина, — головно там, де ріка відійшла від сих горбів: як се було, власне, в північній частині нинішнього Києва. Тим важніше було б систематичне обслідування тих місць, де ще можна сподіватись тих старих людських слідів. При першій можливості здобути на се потрібні кошти, таке обслідування доконче мусить бути зроблене в можливо ширших розмірах, щоб зібрати якнайбільший матеріал до історії найстаршого заселення київського вузла, по обох боках Дніпра і Десни і далі на південь нижче Києва. За поміччю сього матеріалу можна буде докладніше, ніж досі, вяснити наверхствування найстарших культур, палеолітичних, неолітичних і ранніх металічних, що тут себе виявляють: їх вихідні огнища і приблизну хронологію. Інакше сказавши — прослідити відносини культурних верств Київської околиці до аналогічних верств краще обслідуваних і найближчих культурних країв чорноморських побереж, культур балканських і дунайських. Вяснити найближчі споріднення з ними і тоді сконстатувати, з яким опізненням, більшим чи меншим, вони захоплювали в сферу своїх впливів наші краї взагалі і Київську околицю зокрема. Досі міркування про се висловлювались більш-менш апріорно, і тому відзиви не раз діаметрально розходились: одні допускали, що нові культурні течії, поступи й здобутки техніки доходили наших сторін з опізненням на кілька століть; інші, навпаки, думали, що сі поступи захоплювали наші краї дуже скоро, майже безпосередньо². При тім

¹ Після того як Хвойка 1893 р. знайшов сліди людської руки на кістках мамута над Кирилівською вулицею в верстві, признаній проф. Армашевським за дуже ранню післяльодову, а може й міжльодову, за київськими нахідками прийнялась репутація найстарших людських слідів в Східній Європі. Їх зараховували до доби орін'якської, солютрейської або магдаленської (французької хронологічної класифікації) — себто пізнього палеоліту міжльодових часів, датованих 40.000 — 15.000 літ перед нашою ерою (див. мою "Історію України-Руси", [т.] I, [вид.] 3, с. 31—32*). Одначе я завсіди був тої гадки, що французькі критерії треба дуже обережно переносити на східноєвропейський матеріал, і ще обережніше — робити з них хронологічні висновки! Була б бажана можливо докладна провірка і з геологічного, і з палеєтно-логічного погляду сеї хронології.

² Див. хронологічну табличку і гіпотетичний рахунок територіальних опізень в "Історії України[-Руси]", [т.] I, с. 32—33. Початок залізного віку в середземнім районі рахують тепер приблизно від 1100, а в північній Європі приблизно від 800-х рр., себто припускають опізнення на яких три століття. Еберт, виступаючи против великих цифр опізнення для нашого краю з огляду на його природні багатства, розмірно високу культуру і сусідство з огнищами металічної техніки, кладе кінець "понтійської бронзової доби найпізніш коло 900 років перед Хр[истом]",

досі об'єктом сих доходжень служив головно матеріал ранніх металічних культур: відки приходила культура енеолітична, бронзова, рання залізна — з огнищ чорноморсько-кавказьких чи дунайських? в яким часі вони з'являлися? як наверстовувались одна на одну в наших культурах, і яким етнографічним групам належали? Але річ очевидна, що сі питання означення культурних течій та їх наверстовувань повинні ставитися і щодо раніших культур, камінних. Для висвітлення їх не просто гіпотетичного, а більш певного потрібно більше матеріалу, зібраного *in situ** і добре обслідуваного. А для того треба можливо систематичних розвідок і широких дослідів на останках київських селищ і стоянок. Тільки сим способом може бути до певної міри висвітлене безконечно довге передісторичне життя сеї околиці!

Як відомо, історичні звістки про заселення середнього Дніпра, хоч найзагальніші, маємо тільки з п'ятого віку перед Хр[истом], у Геродота, з деякими — ще загальнішими ретроспективними вказівками на попереднє. Ідучи далі в глибину віків по двом нам приступним лініям — фактів лінгвістичних (глотики) і фактів матеріальної культури (археології), щоб висвітлити сі найстарші історичні вказівки і уявити собі колонізаційні, громадські й культурні відносини попередніх часів, упираємося в два основні питання. Перше — коли тут з'являється індоєвропейська людність взагалі, а зокрема — слов'янська, і в яких культурних і соціально-економічних обставинах вона тут знайшлася? Друге — в яких відносинах до колонізаційних, етнічних фактів стояли широкі зміни переходових енеолітичних і ранніх металічних культур, даних археологічним матеріалом: велике поширення похоронів скорчених, що характеризуються присутністю червоної фарби, і широке розповсюдження енеолітичної, чи краще сказати (як тепер її називають) — халколітичної¹ культури глиняних будов з орнаментованим і мальованим посудом? Обидві культури поширюються головно в степовім, полудневім поясі, але вони присуваються до київського вузла, а часом і захоплюють його. Їх розповсюдження натякає або на великі етнічні рухи, або на культурні зміни в степових просторах України, які мусили захоплювати і Середнє Подніпров'я, викликаючи тут великі культурні й соціальні переміни.

Ми знаємо наш степ як терен кочових, кінних, войовничих, завойовницьких орд, і сеї характер його проєцирується з історичних часів в передісторичні: ті етнічні рухи, що відбувалися тут в передісторичних часах, уявляються як рухи кочових скотарських орд, головно звернені з великих азійських степів на захід. Сі кочовики по дорозі захоплюють в сферу свого впливу, різними способами примучують і експлуатують пристепову люд-

себто не годиться дати більш як 200 літ опізнення, але очевидно — для чорноморського району (Südrußland im Altertum, 1921, с. 64*). Мідяну добу (халколіт) він датує 2200–1700 рр., ранню бронзову 1700–1200, пізню бронзову 1200–900, знов-таки, очевидно, для чорноморського побережжя. Дія київського району логічно прийдеється ще щось прикинути.

¹ Термін “енеоліт” обіймає і початки бронзової культури, “халколіт” їх виключає, обмежуючись тільки вживанням міді.

ність — заходячи часом досить глибоко в позастепові території задля такого підбою і експлуатації¹.

Таке уявлення дуже правдоподібне. Воно впливає з географічних і господарських умов території, і з того часу — дуже давнього, очевидно, коли зложилась антитеза кочового, скотарського, більш рухливого і агресивного побуту з більш пасивним і нерухомим типом лісовим — почасти хліборобським, почасти ловецьким, — такі взаємовідносини мусимо собі уявляти. А тоді виникають інтересні питання — коли в орбіту таких взаємовідносин ввійшли східнослов'янські племена, предки нашої людності, і як ці взаємовідносини відбивались на київському вузлі — осередку нашої пізнішої колонізації?

Двадцять літ тому чеський учений Ян Пайскер, обмірковуючи взаємовідносини слов'янства з степом, виступив в ряді публікацій, на різних світових мовах, з дуже яскравою теорією (що викликала в науці певного роду сенсацію) — про одвічне поневолення слов'янства кочовими степовиками, їх крайнє упослідження, економічний визиск і культурне зубожіння, що кінець кінцем спричинило таку відсталість слов'янства в порівнянні з германо-романським світом². Ввижаючи в слов'янських мовах цілий ряд запозичень термінів матеріальної і соціальної культури з мов іранських та турецьких на один бік, а з германських на другий, він толкував їх як докази того, що в своїм передісторичнім житті, опинившись між кочовими ордами на полудні і германськими племенами на заході, слов'яни підпали тяжкому поневоленню на обі сторони. Беручи паралелі з теперішнього симбіозу кочових і хліборобських племен Туркестану, він і старі відносини східноєвропейські малював на ту ж статъ, і ще сумніш. Кочовники мусили забирати всі пасовиська, всю худобу, і підвладні їм оселі племена були засуджені на примусове вегетаріанство, і взагалі на неймовірне поневолення. Кочові орди, розселюючись поміж ними, творили владуцу, привілейовану людність, що тягнула всі соки з тубільців, роблячи з них свою робочу худобу і поводячись з нею незвичайно презирливо (такою презирливою назвою він уважає “смерда” — смердюха). Сі владуці верстви (турецько-монгольські й паралельно їм — германські) мають на гадці всі звістки чужоземців, які говорять про войовничість, свободолюбність, гостинність слов'ян. Серед поневоленого ж слов'янства ся одвічна неволя і упокорення виховали якраз протиленні рабські прикмети — які Пайскер і по нинішній день вбачає в нім.

¹ Кілька загальних гадок на сю тему в моїй “Історії укр[аїнської] літератури”, т. I, с. 45 і д[алі].

² Головні праці: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, 1905; Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde, 1910; The expansion of the Slavs, 1913; Kdo byli naši předkové a co jsme po nich v sobě zdědili (Хто були наші предки, і що ми по них дістали в спадщину), 1921; до них ще можна прилучити його ж: Abkunft der Rumänen, 1917. Моя стаття про сю теорію в 103 томі львівських “Записок”: “Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія”. Новіший перегляд ак[адеміка] Нідерле: Des théories de Jean Peisker sur les anciens Slaves в Revue des études slaves, 1922*.

Ся теорія викликала живі протести, особливо серед славістів, та zarazом змусила подумати серйозно про наслідки сього історичного симбіозу оселі людності і степу, особливо серед східного слов'янства. Але останніми часами протилежно до песимістичних висновків Пайскера, що, може, лишилися йому й незвісні, виступив з рядом праць російський археолог Ростовцев, де навпаки — підносить великі позитивні впливи політичних організацій, зав'язуваних кочовими ордами в степах.

По аналогії з пізнішою Хазарською ордою, Ростовцев бачить в них дуже корисний політичний фактор, що зв'язував з культурним світом людність лісового і передстепового поясу, втягав її в торговельний оборот, розвивав культурні потреби і давав змогу їх задовольняти в тих торговельних зносинах, що розвивалися під протекторатом сих зверхницьких орд, і вони в своїх інтересах всяко їм сприяли. Тільки під заслоною сих степових "імперій" — Кімерійської, Скитської, пізніш Сарматської — могли жити і цвісти віками грецькі колонії — збирати в таких масах всяку сировину з східноєвропейського суходолу, платячи виробами своїх метрополій і своїми власними, що проходили далеко на північ великими східноєвропейськими ріками. Тут, на півночі, на великих східноєвропейських шляхах (річних передусім) сі зносили приготували торговельні міста, що були потім організаторами Київської держави, і міську купецьку верству, що була її державотворчим класом. Скитська держава, так само як і пізніша готська, були попередницями держави Київської як аналогічні воєнно-торговельні політичні конструкції. Без зрозуміння спадщини кімерійсько-скитсько-сарматської доби — сеї тяглості культурного, економічного і політичного процесу не можна собі уявити формації Київської держави: вона зістанеться, мовляв, далі таким самим загадковим явищем, яким була для автора досі¹.

І сей погляд, при всіх перебільшеннях, має в собі чимало такого, що змушує ще глибше застановитися над впливами симбіозу міста і степу в тих часах, що попередили формацію українських політичних і громадських відносин. Ак[адемік] Ростовцев починає ряд степових формацій, що мусили вплинути у вказанім нам напрямі на східноєвропейські відносини, від держави Кімерійської, або як він її зве — Кімерійсько-тракійської, кладучи її на часи від X до VIII віку перед нашою ерою. Але вказане питання симбіозу логічно треба поставити і для попереднього тисячоліття, і навіть для кінця III тисячоліття перед н. е., коли на сей час, — як то робить і Ростовцев і інші дослідники, — класти поширення тих двох характеристичних широких культурних потоків, тільки що згаданих вище.

З сих двох степових потоків перший — що для короткості означається назвою "фарбованих скелетів", простягаються на всім нашім степовім

¹ Головні праці: Эллины и иранцы на юге России, 1918; *Iranians and Greeks in South Russia*, 1922; *Les origines de la Russie kievienne*, 1922. (Мій перегляд поглядів, висловлених в сих працях, і їх оцінка вже з'явилися на сторінках "України", 1925, кн. IV)*.

просторі від Кубані до Бессарабії, на півночі захоплюючи полудневу Київщину і Харківщину¹. Звичай уживання при похороні червоної фарби (поширення нею або мащення трупів) виступає в культурній обстанові халколіту; але сам спосіб ховання небіжчиків в скорченій (т. зв. утробній) позиції, що вживаються при тім, ще старший і далеко виходить за межі нашого степу: такі похорони звісні і в Галичині, і в Центральній Європі. Тому поява на тім старім ритуалі сеї нової обрядової подробиці — фарбування — робить вражіння не стільки нової колонізаційної хвилі, скільки культурної або соціальної зміни: появи і поширення нового культу, нових релігійних або магічних ідей чи серед усеї людності, чи серед її зверхньої владущої верстви (толковано сю червону фарбу як символ огню або символ крові, що має оживити обезкровленого, блідого і холодного мерця, або знак жалоби — “трауру” і под.)². Розповсюдження таких похоронів великими гніздами, в кілька десятків або навіть і сотен таких могил в наших степах і далі на схід (їх викрито і в полудневій Сибірі) дає розуміти велику енергію, численну силу і довготривалість сеї течії. Недавніми часами особливу увагу звернули на себе могили сього типу в кубанськім районі (Майкоп, ст[аниця] Царська й ін.), де похорон з червоною фарбою (що покриває останки небіжчика) замість звичайного доволі бідного інвентаря розгорнув образ дуже пишного побуту, з масою золотих і срібних речей, досить високої техніки. Ростовцев, перевівши порівняний аналіз типів, стилю і техніки сих речей з найстаршими нахідками Елама, Сумера*, Єгипту (переддинастичного і перших династій), прийшов до переконання, що маємо тут один стиль, одну культурну епоху — чисто мідяного віку (мідь, золото, срібло — без бронзи) третього тисячоліття перед н. е. Кубань мала б грати тоді ролю самостійного культурного центру — огнища нової металічної культури, а її хазяями були вже тоді індоєвропейці: траки-кімерійці. Ростовцев приймає і старається підкріпити ріжними доводами стару теорію, що людність скорчених похоронів — се були автохтони наших степів, тракійської галузи індоєвропейці, що в VIII в. виступають в малоазійських джерелах під іменем кімерійців (Gimir). Їх старім осідком мало б бути побережжя Азовського моря. Натиск скитів кінець кінцем розбив сеї їх центр, його праве полудневе крило подалось до Малої Азії, ліве — західне пішло на Балкани і відти до Малої Азії. Але останки заціліли, об’єднавшись з місцевими племенами, як сінди і меоти, що відбилися від скитів на Таманськім півострові, завдяки його географічним вигодам, і вони стали осередком пізнішого Боспорського царства та його культури.

На потвердження сеї теорії Ростовцев вказує на тракійські елементи в ономастиці Боспору, на відмінності боспорської культури від скитської, на боротьбу і суперництво скитів з кімерійцями-тракійцями. Образ боротьби траків-кімерійців з монголізованими іранцями скитами він бачить на

¹ Див. про се в моїй “Історії України[-Руси]”, т. I, с. 41.

² Дещо з літератури сього питання див. в “Записках львівських”, т. 87, с. 148–149*.

звісним гориті могили Солохи; в переказах про амазонок і всяку іншу гінай-кократію* бачить останок кімерійського матриархату і под. У всім сім багатомітним гіпотетичним, навіть більш ніж треба. Але спостереження над культурною ролю Кубані, як огнища ранньої металічної культури, і сеї людності фарбованих могил, як організованої орди, котра, очевидно, розвинула в собі сильну деспотичну воєнну владу, аналогічну з пізнішою скитською, і була носієм сеї культури на просторі наших степів в добу халколіту¹, — варті всякої уваги в культурно-історичних конструкціях.

Другий степовий потік — “мальованого посуду” або “трипільської культури”, як його звуть для короткості, в найбільш блискучих формах виступає так само в добу халколіту в західнополудневій ділянці нашої території: між Дністром і Прутом. Київщина дає їй елементарніші, простіші форми сеї техніки, що далі, в своїх більш розвинених і естетично розкішних формах таким блискучим явищем виникає серед доволі сірого і монотонного мезо-, нео- і халколіту нашої території. І в тій же Київщині маємо форми найвищого розвитку сього побуту і мистецтва. Людність сеї культури визначається високорозвиненим господарством (домашні звірята, хліборобство, складна конструкція житла, досить висока техніка), виробленими релігійними представленнями і дуже вибагливим естетичним смаком. Це яскравіші і певніші, ніж дорогоцінні кубанські скарби фарбованців, сі осідки мальованого начиння виявляють несподівано високий культурний рівень халколіту нашої землі. Становлячи дуже визначне явище в еволюції європейської культури взагалі, вони дають дуже важне місце в історії середземного життя нашої країни, і зокрема — власне, нашому середньому Подніпров'ю. Свого часу Ед. Майер уважав наші краї батьківщиною сеї культури. Еберт в новітньому археологічному огляді наших країв* натомість гаряче обстоює її середнє європейське походження (включно з Балканськими краями). На його гадку, на сю культуру мальованого посуду на верствувалась потім орда скорчених фарбованих: то була осела хліборобська людність, що зайняла розмірно невеликі, найбільш родючі частини території, а сі фарбованці — велике кочовниче плем'я, що з своїми стадами кочувало на цілій просторі від Кубані до Дністра і знищило ту хліборобську культуру (с. 37–38). Подібно, тільки в тоні менш категоричним, в формах менш конкретних, уявляє собі сю зміну культур і Нідерле в нововипущенім томі “Слов'янських старинностей”, присвяченім східному слов'янству. На його гадку, культура мальованого посуду, розвинена індоєвропейцями східної (satem) галузи, уступилася до Полудневої Європи під натиском степових кочовників “кімерійських могил”². Навпаки, Ростовцев і ін. вважають

¹ Ростовцев без ближчого розбору приймає гіпотезу пок[інійного] Гадачека* про кімерійське походження Михалківського скарбу (з р[іки] Збруча) — *Iranians*, с. 40*. Але гіпотеза ця не була обґрунтована Гадачеком, і тепер так само Ростовцевим.

² “Slovanské Starožitnosti”, I, IV, *Původ a počátky Slovanů východních*, 1924, с. 216–217, 220–221*.

культуру мальованого посуду верстовою пізнішою, що “наверстувалась на частину людності скорчених скелетів, пройняла її глибоко своїми впливами і була потім, в свою чергу, абсорбована новими приходними однакового з ними походження” (Iganians, [с.] 17).

Наступство і відносини обох течій, таким чином, зістаються досі не виясненими: було тут наверсткування чи співіснування обох культур, що могли обопільно впливати одна на другу? Стріча двох народів чи тільки зміна і боротьба культур західних і східних? Аналогії культури мальованого посуду знаходяться і на сході, в Туркестані, Персії, а Еберт в останній праці кладе натиск на присутність в ній течій центрально-європейських, середньодунайських, а в похоронах фарбованих — впливів північних, балтійських: добачав їх головню в інвентарі донецьких похоронів (с. 42 [і] д[алі]).

Справа взагалі вимагає пильної перевірки, як і ті зшивки про переселення північної людності, що з того робляться. Але ся можливість на підставі археологічного матеріалу сконстатувати стрічу і перехрещення в добі халколіту течій чи зв'язків західних, що виявляються на культурі мальованого посуду, східних — що проречисто промовляють до нас в кубанських фарбованих похоронах, і північного — котру добачають особливо в так званих шнуровій орнаментациі і в самих типах посуду, що виступають в балтійській культурі і в фарбованих похоронах¹, — варта найбільшої уваги, прослідження і перевірення! В сій добі халколіту — приблизно за 2000 літ перед н. е., як то рахують, — крива європейської і передньоазійської культурної еволюції взагалі різко підіймається: починається очевидний зріст техніки, господарства, воєнного діла — завойовні переселення, підбої й ширші політичні формації, і такою ся доба мусила бути й на нашій території. Можливість за поміччю більш систематичних і науково ведених археологічних розслідув викрити хоч би головніші риси сього культурного перелому:

¹ Еберт так формулює свої гадки: “В Європі, особливо в пізній кам'яній культурі маємо два культурні райони, що можуть уважатись індо-германськими: район стяжкової кераміки (Bandkeramik), з її центром на середнім Дунаї, і скандинавсько-північнонімецька культура мегалітів. Вони стоять в тіснім зв'язку між собою, стикаються і перехрещуються. І в Полудневій Росії виступають поруч себе. Культура трипільська — се східна галузь району стяжкової кераміки, похоронні поля (Flachgräber) і камінні кісти з кулястими амфорами і шнурковою керамікою — се полудневі пагонці мегалітичної культури. Супроти них як третій район стоїть культура фарбованих похоронів (Ockergräber). Вони мають зовсім іншу фізіономію... Яке-небудь споріднення між сими племенами і людністю двох інших культур (мальованого посуду і похоронних піль) треба виключити. Хто приписує мегалітичні похорони півночі або стяжкову кераміку, або й обидві, — індогерманцям, той не може сього зробити з фарбованими похоронами, і навпаки. Тому не можна признавати трипільську культуру західноіндогерманською, а культуру фарбованих похоронів східноарійською. — Südrussland im Altertum, с. 58—59.

Тут серйозна методологічна помилка, котрої належить дуже вистерігатись, щоб не прийти до цілком хибних висновків: від культурних споріднень або різниць ніяк не можна робити висновків про споріднення чи різницю народів. Я нагадував се вже в своїй “Історії України[-Руси]”, і ще раз мушу нагадати. Нічого неможливого не було б у тім, коли б одна частина індоєвропейців попала в сферу цілком відмінних культурних впливів і присвоїла їх. Адже, напр., припускається, що частина арів монголізувалась, прийняла культуру середньоазійську, інша — передньоазійську, і под. Споріднення чи відміни рас треба доводити іншими доказами.

перехрещення ріжних течій, їх боротьбу і наверхтвування в нашій краю взагалі, і спеціально в тій київській околиці, що нас тут ближче займає, — се завдання незвичайно вдячне і важне! По всякій імовірності і ту[т] ся епоха була початком незвичайно живого, в порівнянні з попереднім, культурного і соціального руху. Від нього починається властива історія київського вузла, і важно його можливо вислідити!

Але що то була за людність, на котрій відбивались отсі нові течії, підіймали її й поривали на нові дороги? Досі міркування і здогади дослідників оберталися головно в сім чотирикутнику: іранці — тракійці — слов'яни — фіни. Степи вважались ареною розселення і боротьби тракійського й іранського елементу: тракійського головно на заході, іранського головно на сході. Людність мальованого посуду вважалася предками пізніших тракійців або протогеленів, що, покинувши чорноморські степи, перейшли потім на Балкани, на Егейське побережжя й острови. В фарбованих похоронах добачали кімерійців — рахуючи їх то до тракійців, то до іранців, — вище я згадав, що на становищі кімерійців-тракійців став отсе недавно Ростовцев¹. Але з таким же самим правом можна було б добачати в них європейську галузь арійців (індо-іранців) — не монголізовану, як пізніші скити: протоіранців, так би сказати.

Приймаючи первісний рух арійців (індо-іранців) на полудневий схід з східноєвропейської батьківщини — як се тепер майже загально прийнято, безпосередньо наступаючою по арійцях хвилею, — їх арієргардом можна рахувати слов'ян. З огляду на язикову близькість слов'яно-балтійської групи до іранської, приходить ся думати, що слов'яни були безпосередньо слідуючою язиковою хвилею в схемі індоєвропейських язикових хвиль і повинні були сунутися на полудне зараз за ними. Тому середньодніпрову й волинську територію з Поліссям зчаста уважано давнім осідком слов'янства: в тих часах, коли відлучалась арійська галузь від західної й північної, що відповідає приблизно тій же добі халколіту. Дійсно, ся гадка має значну правдоподібність². Але недавніми часами пок[ійний] Шахматов енергійно видвигнув стару фінську теорію, і завдяки тому авторитетові, який здобули йому його праці в сфері старої історії (що виходили паралельно з його історично-діалектичних і літописних студій і привели до дуже сміливих і далекосяглих загальних історичних комбінацій в останнім періоді його наукової роботи), — ся гіпотеза раптом здобула собі доволі помітне місце в науковім обороті.

¹ Проф[есор] Фасмер в студії “Die Iranier in Südrussland” (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, 1923)* ставить се ж питання і лишає його відкритим: “Бідні останки мови дозволяють тільки констатувати, що кімерійські князі часом носять іранські ймення. Чи мова і народ кімеріїв були іранські, чи тільки окремі ймення пануючих, не можна рішити. Коли ні, прийшла б під розвагу можливість тракійського походження кімерійців, бо в античній традиції вони зв'язуються з безсумнівно тракійськими трерами. Але язиково обґрунтувати сю теорію поки що не можна” (с. 6).

² Див. про се в “Історії України[-Руси]”, [т.] I, с. 75 [і] д[алі].

Шахматов виходив з деяких, давніше зроблених і піднесених спостережень: недостачі чи незначності мовних стичностей праслов'янських з старогрецькими з часів перед пізнішим слов'янським розселенням; малої кількості слов'янських мовних запозичень з мов іранських, і “при тім, — завважає він, — дуже важно се, що ті ж слова виступають і в мовах фінських, так що можливе припущення, що посередниками між іранцями Полудневої Росії і слов'янами були фіни, що — значить — сиділи між слов'янами й іранцями”. На сій підставі він поставив здогад, що тоді як арії, відірвавшись від балтійського району, рушили до Чорного моря, їх місце в районі середнього Дніпра зайняли не слов'яни, а фіни, що перед тим сиділи, мабуть, більше на схід в басейні Оки й Волги; коли ж арійці “з полудня Росії” пішли далі на схід, фіни, на його думку, могли навіть на якийсь час опанувати і сей “полудень Росії”, тільки потім скити викинули їх відти на північ, а “східна галузь руських слов'ян” під час свого пізнішого розселення на лівобережжі Дніпра, під натиском аварів і болгар, в VI віці і далі, погнала їх відси на північний схід. Таким чином, виходило б, що в тих часах, на котрі звели ми мову, — переходу від неоліту до металічної культури — середнє Подніпров'я займали арії, потім, в добі ранньої металічної культури зайняли фіни, і сиділи тут довго, в часах Геродота і пізніш¹.

Все се висловлено було пок[і́йним] дослідником в дуже загальних і гіпотетичних формах, без особливо правдоподібних підстав. Не ясно, напр., чому б між аріями і слов'яно-болгарами мав повстати такий величезний hiatus*, заповнений фінами, які взагалі в порівнянні з слов'янами являються начебто расою менш експансивною і агресивною. Брак у фінів мовних запозичень старогрецьких так само говорить против гіпотези їх пробутку в середнім Подніпров'ї в добі Геродота, коли сей брак уважати доводом против пробутку там слов'ян і т. д. Коли надавати значіння слабим мовним зв'язкам слов'янства з старогрецьким та іранським розселенням, то тут скорше, ніж фінську посередність, треба б припускати якусь іншу етнічну стихію, котра потім вийшла і винесла з собою сліди тих мовних стичностей. Чергове слово в сій справі тепер за алародійською чи яфетитською теорією, розгорненою акад[еміком] Марром. Припускаючи, що сей “третій етнічний елемент середземної культури”, як він називає його (третій поруч семітів з хетітами і індоєвропейців — третій в порядку дослідження, але хронологічно, в порядку культурного виступу — перший)², колись займав не тільки малу Азію, але й північне побережжя Чорного моря, та становив підставу тутешніх степових культур і т. д., — він бачить і в старих київських переказах про Кия, Щека, Хорива, Либідь, записаних київським літописцем, відгомони сих колишніх “яфетитських” насельників — передіндоєвропейської колонізації київського вузла. Свої гадки про се передіндоєвро-

¹ Введение в курс истории русского языка, 1916, с. 33 [і] д[алі]*.

² Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаании средиземноморской культуры, 1920*.

пейське заселення нашої території він обіцяє розгорнути в спеціальній статті; нетерпеливо очікуючи її, я тим часом здержуюсь від яких-небудь висновків в сій справі. В своїх попередніх працях я персонально готов був вважати київський вузол дуже старою східнослов'янською оселею; в Геродотових неврах був ладен бачити слов'янських осадників на Києво-Волинським Поліссі, а в андрофагах-амадоках неясні уявлення східнослов'янського заселення київського вузла. Нідерле в останній своїй книзі, ще раз переглянувши питання праслов'янської вітчизни, при всім своїм незмірнім поважанні до концепцій Шахматова, теж рішучо вважає "слов'янським працентром II і I тисячоліття перед н. е." території між Віслою і Дніпром, і спеціально східнослов'янським центром — басейн середнього Дніпра з долиною Прип'яттю і Десною; в Геродотових неврах бачить предків "полудневоруських племен, передусім пізніших волинян, дулібів і деревлян", а фінів вважає дальшими східними сусідами східних слов'ян¹. Але я тим часом не буду заглиблюватися в се питання, в сподіванні цінних в кождім разі спостережень ак[адеміка] Марра.

Та незалежно від лінгвістичного питання, лишаючи на боці справу колонізації нашого Подніпров'я сим "третім елементом середземної культури", треба сказати, вже тепер виявляються велике значіння сього елемента: алародійського, яфетитського, малоазійського — як хочете назвім його, — для наших країв і зокрема для нашого Подніпров'я. З тим як все більше виявляється незвичайна роля, яку відіграли малоазійсько-кавказькі огнища в історії ранньої металічної культури, все сильніш насувається гадка, що в тім великім прискоренні еволюції техніки й культури, що наступає з першими вістунами металів (халколітом), мали рішуче значіння культурні впливи згаданого малоазійсько-кавказького району. Очевидно, се вони лежать підосною початків металічної культури нашого Чорномор'я! Хетітські бронзи, відкриті в Східній Пруссії, свідчать про караванні шляхи на північ, котрі не могли обминути середнього Подніпров'я! Незвичайно цікавим і пильним завданням являється тому обслідування халколіту і бронзи як Дніпрові артерії, так і цілого передстепового поясу, щоб вислідити шляхи поширення перших металів на північ. Досліди скандінавських археологів останніх десятиліть доводять, що Волга для "варягів", і взагалі для балтійських країв була старшою дорогою на полудне і схід, ніж Дніпро. Паралельно тому незвичайно важно прослідити комунікаційне значіння в добі ранньої металічної культури донського і дніпрянського району: дороги і стації, котрими мідь, бронза і потім залізо з чорноморського побережжя пішли на північ в район волзький.

¹ "Slovanské Starožitnosti", I, IV, с. 11, 13, 23 й ін. Північні похорони скитсько-сарматського типу він зараховує до слов'янського розселення: "коли в руськім правіку є що-небудь одночасно скитським і слов'янським, або краще сказавши: слов'янським під скитсько-сарматською зовнішністю, то се, мабуть, північні могили по обох сторонах середнього Дніпра" — котрих лінію він веде по лінії: Ольгополь — Сквиря — Київ — Конотоп (с. 224, 228).

Ростовцев в згаданій праці вчас нагадав те, що мислилось здавна як самозрозуміле, але не дістало досі відповідного обслідування й конкретизації — се преісторія тих великих торговельних вузлів, на котрих сперлася Київська держава IX—X віків. Річ ясна, що східнослов'янська українська колонізація, опанувавши сі місця в V—VII віках (процес опанування городів мусив потривати деякий час, по тім як маса сих хліборобів і звіроловів залила їх периферію), сама не могла сотворити тої складної, широко розгалуженої і незвичайно далекосяглої сітки торговельних зносин, в якій ми бачимо її в IX—X в.: до Єгипту, Сирії, Каліфату, Туркестану і т. д. В хитких, тривожних і небезпечних відносинах сеї епохи не час був її творити! Очевидно, сі торговельні й культурні зв'язки були спадщиною попередніх віків, довгих віків; слов'янська міграція не знищила її, тільки поволі, поступово переняла на себе. Подібно як на Балканах, де слов'янська людність, занявши позаміські території, поволі тільки всякала між міську людність, особливо більших центрів, так і у нас слов'янська колонізація тільки поволі опанувала і асимілювала собі нейтральніші міські оселі, де довгенько тримались нащадки тих, що зав'язували згадані широкі торговельні зносини часів ранньої металічної культури, хто б вони не були: алародійці, арії, тракійці. Розуміється, вони були менш відпорні, ніж громади балканські, і наші слов'янські находники могли виявити більш хисту до міського життя, — може, опанували його скорше, ніж балканські, — особливо, коли в поміч прилили нові емігранти з Чорноморських країв (про се нижче). Але значіння того, що вони застали тут готовим, і до сього готового пристали, — в кождім разі ніяк не треба недооцінювати!

Загальне переконання дослідників, що Київ мусив грати ролю першорозрядного міського центру задовго до слов'янського розселення, здавна виявляло себе в ріжних здогадах про ймення, під якими Київ виступав раніше. Нідерле, напр., свого часу поновив старий здогад, що згадане Геродотом деревляне місто Гельон в краю будинів — се Київ. “Дніпровий город” готів, згадуваний в скандинавських сагах, ряд дослідників зв'язував, і той же Нідерле між ними досі зв'язує, з Києвом. Так само до нього прикладано гунський “Гуннівар”. Всі сі здогади безпідставні, вичислені ймення не можуть належати до Києва¹. В історичних відомостях він виступає конкретно тільки в слов'янській добі, під своїм теперешнім іменем (його друге ім'я, подане Порфирородним: “Самватас”, досі необ'яснене, і з тим його відносини до Києва не певні). Але довга історія Києва як міста, як культурного центру — комунікаційного вузла, в котрій він набрав свого великого традиційного значіння і розвивав його серед змін культур, рас і політичних формацій, — не підлягає ніякому сумніву! І ми не зрозуміємо ні фізіономії Києва в наших княжих часах, ні його виїмкової ролі, що ніяк не могла вложитися ні в систему земель і племінних відносин, ні в систему княжих ге-

¹ Див. в “Історії України[-Руси]”, [т.] I, с. 119, 149, 157.

неалогій і отчин, — коли не будемо мати в пам'яті, що се був старий культурний острів, який тримався серед змінних колонізаційних і політичних відносин, що наверхтовували в нім все нові й нові етнічні й культурні верстви, громадили засоби, обстоювали їх в трудній боротьбі з все новими хвилями нахідників, — в тим числі й слов'янських, — аж поки нарешті вповні асимілювався з своєю нинішньою периферією, а властиво треба сказати — так як і досі ще не асимілювався з нею вповні!

Процес опанування київського вузла нашою слов'янською, українською стихією не раз пробувано перенести в надто пізні часи. Звісну теорію Погодіна-Соболевського “роз'яснено” і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва*. Але її ослабленим повторенням являється остання схема слов'янського розселення і формації східнослов'янських народностей, дана в вищезгаданих, останніх працях ак[адеміка] Шахматова, що і в наших і закордонних наукових кругах на багатьох зробила вражіння останнього слова науки, з тим як стала останнім словом автора. Вона варта тому і нашої пильної уваги. В своїх останніх працях рух слов'янства пок[ійний] Шахматов начеркнув в такому образі:

Найстаршим осідком слов'ян було Балтійське побережжя, при устях Німана й Зах[ідної] Двини. На схід від них сиділи тоді балтійські племена (литовці — прусси); на захід і полудневий захід, в басейні Вісли, — племена германські; на полудні, в районі горішнього Дніпра, — племена арійські; на полудневий схід — фіни, що по виході аріїв посунулися на захід, в район Дніпра, Нарови і Зах[ідного] Буга¹. При кінці нашої ери II в. готи рушили на Дунай, але стрілися з опором Візантії й відступили на Подніпров'я. Слов'яни зайняли тоді район Вісли, але не оснувалися тут твердо, а сунулися далі за готами на полудне, на устя Дунаю: праве крило становили предки слов'ян полудневих, ліве — предки слов'ян східних. Одначе тільки в шостому або при кінці V в. вони добиваються до моря в районі долішнього Дунаю, потім як гуни розпорошили чорноморських германців, а потім самі були погромлені в середині V віку. Поділ на слов'ян і антів відповідає диференціації полудневого і східного слов'янства, що витворилася в тій мандрівці; р[іка] Прут був їх першою границею, в боротьбі з словенами анти мусили вступитися на схід в район Дніпра. Територія скитів, між Прутом і Дніпром, була першою “правітчиною руського народу”, що відокремлюється в сім моменті. Натиск аварів погнав антів відси горі Дністром і Дніпром на північ “до нинішньої Волинської та північної частини Київської губ[ернії]. Тут, спеціально на Волині, — “друга правітчина Руського племені” (с. 49); перед тим жили тут фіни (“потомки Геродотових неврів”), “але, мабуть, ще перед VI віком фінів потягло на північ”, до балтійського району — тому що чорноморське побережжя культурно підупало; слов'яни тому знайшли Волинь опорожненою. Звідти вони стали поширяться на схід, з правого бере-

¹ Введение в курс истории русского языка, с. 32, 35—36, 40.

га Дніпра перейшли на лівий і сильно розширились на сході в районі Дону, так що східна галузь східного слов'янства (в'ятичі) відокремилася від полудневої, а далі від східної галузи відокремилася північна, що рушила Задніпров'ям — почасти обминаючи горішне Подніпров'я, занятє лядськими й фінськими племенами, почасти перебиваючися через них, і всуміш з ними заселила кінець кінцем край горішнього Дніпра, горішньої Волги і великих озер. Як руховий момент сього розселення в своїй останній праці^{1*} покійний дослідник вказав розгром Аварської орди Карлом Вел[иким]. Вважаючи на велику скількість осель з назвами на "Обр" на слов'янській території, він добачав в них вказівку на утечу аварів і їх розселення значними масами серед слов'ян: се аварське розселення, на його гадку, викликало розселення східних слов'ян і ляхів (в'ятичів, родимичів) і вплинуло на пізнішу формацію державного життя серед східного слов'янства.

Начеркнена тут картина містить в собі багато інтересного, але zarazом дуже багато надуманого, підданого бажаннями історично обґрунтувати концепцію єдиного руського народу і єдиної руської державності, що опанувала пок[ійного] дослідника під вражіннями великої війни і внесла чимало змін в його давніші погляди. Він настоєє на існуванні єдиного руського народу перед відокремленням головних розгалужень східного слов'янства. Шукає такого моменту і такої сорозмірно невеликої території, де б цей єдиний руський нарід міг прожити разом, аби виробити спільні прикмети, що об'єднують його розгалуження і відріжнюють їх від інших слов'янських народностей. Для того й комбінує фантастичну мандрівку сього руського народу наоколо Києва (з Балтійського моря на устя Дунаю, звідти на Волинь, з Волині на Дніпро, з-за Дніпра назад до балтійського району) — що нагадує хіба блукання єврейського народу по Аравійській пустині під проводом боговидця Мойсея².

¹ Древнейшие судьбы русского племени, 1919, с. 24 д[о]д[атки].

² Як взірець апіоризму, з котрим пок[ійний] автор приступає до порушених питань в сих працях, може послужити його трактування справи антів. Згадавши, що я й Нідерле вважали антів полудневою галузю східного слов'янства, він каже: "Решительно не могу согласиться с этим положением*: распадение русского племени произошло позже появления антов в южной России; оно явилось результатом его расселения именно из тех территорий, которые были захвачены, согласно Иордану и Прокопию, антами; в последних вижу поэтому предков всего вообще русского племени". Але, що східне слов'янство розділилось на три розгалуження після виходу з антської стадії, а не під час мандрівки з Балтійського району, се чистий здогад автора. Перед тим він каже (с. 4):

"Допущение общеславянского единства, с одной стороны, общерусского единства, с другой, предполагает наличие более или менее ограниченных территорий, соответствующих прародине славян и прародине русских: только на ограниченной территории или на такой территории, которая при всей обширности представляла благоприятные для экономического и политического единства условия, могло сохраняться этнографическое и лингвистическое единство племени. Это обстоятельство указывает на возможность ближайшего определения как общеславянской территории, так и территории общерусской". Отже, з "допущення" виводиться існування такої замкненої території; щоб дістати таку територію, автор штучно обмежує територію антів до Дніпра на схід, хоч з відомостей VI в. виходить ясно, що анти сиділи вже тоді до Азовського помор'я. Але авторові було треба, щоб вони

Все се, розуміється, речі, які аж ніяк не можна вважати за тривкий науковий вислід, на котрім треба б опиратись і з ним комбінувати які-небудь висновки в сфері наших дослідів. Знаючи наукову манеру покійного ученого, незвичайно швидкого в ставленні наукових гіпотез і в їх неустаннім перероблюванні і відмінюванні в зв'язку з новими ідеями, які виникали в його буйно-творчій інтелекті, можна думати, що за тих 7—8 літ, які пройшли від опублікування сих праць, він і сам поробив би в них різні зміни. Але що йому не дано було сього, тож се лишається нам, і в сім моїм проспекті я мушу вказати на повну необґрунтованість теорії небіжчика, що східне слов'янство опанувало київський вузол в результаті такої кружної мандрівки з Вісли на Дунай, з Дунаю на Волинь, з Волині на Дніпро, десь аж після погрому аварів Карлом Вел[иким], себто при кінці VIII або на початках IX віку.

В дійсності, як я мав нагоду вияснити в своїй “Історії України-Руси” і не бачу ніяких причин тепер відступити від сеї тези, — східне слов'янство не пізніш кінця IV в. посунуло широким фронтом на полудне, правим крилом черкаючи о Дністер, лівим о Дон і, розуміється, не могло минути середнього Подніпров'я — якщо воно не було ним опановане ще перед тим! Події з кінця IV в., донесені готськими переказами — мабуть, піснями про війну з антами “Вінітара” (котрого ім'я, мабуть, і значило “побідника слов'ян” — венетів): про його сувору розправу з “королем” Божом, його ріднею і всею

були єдиним народом і тісно сиділи. Для того ж треба, щоб вони не були самою полудневою частиною східного слов'янства з окремою назвою, бо се натякало б на його диференціацію. І після того пише: “Отождествив таким образом антов с восточными славянами, предками всех русских племен, мы на основании предыдущих соображений можем представить себе древнейшую историю нашего племени в таком виде...” Отже, ряд гіпотез, одна по одній, а потім — розгортається цілий образ, начебто певний.

Щодо антського розселення, то Нідерле, в повній мірі порахувавшись з новими здогадами Шахматова в своїй останній праці, зіставсь на тій же позиції, котру висунув я в своїй студії 1898 р.*: антськими іменами означалась група східнополудневих племен, від Дністра до Азовського побережжя. Або як автор це формулює: “дочасне політичне об'єднання южно-руських племен наоколо одного великого осередка, подібного до того, що почало творитися на півночі в Великім Новгороді, на заході в Галичі (в Хорватії), а на Оці в Рязані”. Сей осередок він добачає на Волині (Валіана Масуді*) і ототожнює Масудієвого Маджака з Менандровим Мезаміром, провідником антів. Чистим непорозумінням з боку автора являється при тім його полеміка, чи застереження, що на його погляд анти не можуть уважатись “народом малорусским, або українським, в смислі новіших українських теорій”, ані ототожнюватись з “Київською Руссю” — як нібито роблю я, Грушевський, — тимчасом як він, Нідерле, уважав антів за “перший політичний витвір східних слов'ян, що попередив Київську Русь” (с. 78—91). Нічим іншим, як передкиївським групуванням, не вважав антів і я. А чи називати його “українським”, “малорусским” чи “южнорусским” — се річ смаку, бо всі ці назви анахроністичні. Нідерле, називаючи його “южнорусским”, впадає так само в анахронізм, бо назву Руси на Україні вважає не старшою від IX віку. Головне в данім випадку се: чи вважати, що все східне слов'янство в якимсь періоді своєї еволюції містилося під іменем антів в куті між Прутом і Дніпром, як се приймав Шахматов для VI віку як “першу руську правітчину”, чи вважати звістки про антів звістками про полудневу групу східного слов'янства (яка одночасно займала і краї між Дніпром та Азовським побережжям). Нідерле, мовчки відкидаючи гіпотезу Шахматова, виразно вважає антів “южнорусською групою”. Се головне, в чім ми сходимось в самій речі — не пускаючися в спори про слова.

антською старшиною, далі — вмішання в сю війну гунів, що взяли антів в оборону, і погром Вінітара, облишеного частиною готів, що стала по стороні гунської орди, — разом виразно вказують на чорноморське побережжя! Зовсім неймовірно, щоб остроготам, в їх тодішній трудній ситуації, впали на думку далекі походи, в глибину Подніпров'я чи інші краї східноєвропейського суходолу, та й у гунів ледве чи був інтерес до східноєвропейських глибин! Видко, антське розселення в тім часі не тільки що докотилося до Чорноморських країв, але й чуло себе в силах міряться з готами, своїми колишніми провідниками в культурі, і зверхниками, мабуть, також. Користаючи з трудного становища готів під гунською зверхністю, анти, мабуть, хотіли вийти з залежності від них і поширитись на готських чорноморських займанщинах.

Саме ж розселення на полудне почалось, видко, скорше. По всякій правдоподібності, антські племена стали посуватися по слідам східних германців на полудне відразу, як рушили ті, а сей східногерманський рух почався ще перед н. е. — як се звичайно приймають на підставі згадок ольбійського декрету Протогена*, і як воно таки треба приймати¹. Судячи з розміщення слов'ян і антів на чорноморським побережжі в V—VI в., сей слов'янський похід на полудне дійсно треба собі уявити, як се робив Шахматов, в вигляді двох паралельних колон. Слов'янську більше в західнім напрямі, з району Німана в краї Дніпровсько-Дунайські, лишаючи вліво пинські дреговини, де зазнали стільки неприємностей готи². А антського походу, мабуть, не можна таки й уявити собі інакше, з огляду на згадане вище широке розселення їх в VI в., як обходом прип'ятських дреговин на схід Прип'яттю та Березиною та середньою долиною Дніпра! Інакше, йдучи одною дорогою, анти й слов'яни, мабуть, вийшли б над Чорне море більш одностайною масою. Тим часом в дійсності сепаратний колонізаційний рух і колонізаційні розходження мали наслідком відокремлення сих двох частин слов'янства, і на чорноморським побережжі, на лінії Дністра вони зійшлися як дві окремі слов'янські галузи, позначені й окремими іменами, та повели

¹ “Весьма вероятно, что движение славян шло двумя путями: одним более западным, другим — более восточным. Первым пошли предки южных славян, а вторым — предки славян восточных. В случае если действительно движение направлялось по двум путям, то именно это движение из Повислянья на юге было, можно думать, причиной распада славянства, тогда еще единого в большей своей части, на ветви южную и восточную”. — Введение, с. 45.

Полишаючи на боці генеалогічну концепцію, з котрою я загалом не погоджуюсь, мушу завважити, що перехід сього слов'янства в район Вісли здається мені мало правдоподібним: його численна й екстенсивна сила мусила тоді бути більша, ніж щоб її могла змістити територія Вісли. Думаю, що пересунення на сю вислянську територію, після виходу германських племен, можемо прийняти тільки для західного слов'янства. Вихідними ж пунктами для руху на полудне слов'янства полудневого і східного, мабуть, треба прийняти краї Німана і горішньої Двини, Березини, горішнього Дніпра. Тому я ніяк не можу уявити собі, щоб рух тих племен, які виступають на полудні як анти V—VI в., пішов з поріччя Вісли.

² До речі, Ростовцев рішучо настоює на датуванні цього декрету початком III віку перед н. е. — Іranians, с. 87.

між собою боротьбу, використовувану візантійцями, аварами й іншими сусідами, як видно з оповідань Прокопія й інших.

Можливо, що й рух германських племен частинно пішов долиною Дніпра. Не виключено, що візиготи й остроготи теж ішли відразу, але двома дорогами — на устя Дунаю і устя Дніпра, і східна колона, представлена герулами й іншими, ближче нам не звісними германськими племенами, що в IV—V в. сиділи в околицях Меотиди, послужила передовим полком германсько-слов'янського походу: тараном, що пробивав полудневий шлях східнослов'янському розселенню. В кождім разі рух сей мусимо уявляти собі доволі довгим, хаотичним і зтяжним. Коли при кінці IV в. анти могли вже товктися з острогатами й гунами де-небудь на нижнім Дніпрі, то їх пробуток в передстеповім районі середнього Дніпра мусимо покласти на часи раніші, принаймні одним-двома століттями, та шукати останків сього германсько-слов'янського походу в археологічнім матеріалі перших віків нашої ери. В сім часі можемо собі мислити і початки всякання полянського елементу між залюднення київського вузла, а далі — і між людність самого города. Але від сього моменту мусив минути деякий час, поки полянське плем'я, що зайняло “поле” між Стугною й Россю, вповні опанувало київський вузел, і так утворився той образ, що записала нам на своїх перших сторінках Київська літопись: “в лісі, на горах, над рікою Дніпрською” сидять сі “мужі мудрі і смислені”, поляни, гегемони східного слов'янства і всеї східноєвропейської рівнини. Недавно у вступі до “Історії української літератури” я старавсь висвітлити процес останнього формування українського життя в Північній Україні під поворотною хвилею чорноморсько-дунайського антського осадництва, що вступилось на північ під натиском степових орд VIII—IX в. Припливом сеї чорноморської української людності, більш окультуреної, при звичаєної до міського життя, до промислу й торгівлі за кілька віків життя на великих чорноморських шляхах, я толкував зріст Північної України та її центрів, так помітний від IX віку. Се вона прилила нової енергії до тутешнього міського життя, до організації міських громад і воєнно-торговельних, купецьких товариств. Се була течія, аналогічна з новгородсько-варязькою, що йшла до нас приблизно в тім же часі з півночі. Стрівшия з нею, чорноморська течія знейтралізувала її й не дала запанувати над наддніпрянським життям занадто сильно¹.

В сім процесі завершилось заселення київського вузла по обох боках Дніпра, і Київ набрав тої фізіономії, з якою він виступав як великий східноєвропейський центр в X—XII в. Він став “городом” полян, підставою гегемонії тутешньої “Руси”, але, властиво, не був їх племінним центром. Покривши, кінець кінцем, його ріжнородні, тисячолітні наверхствування своєю верствою, київські поляни самі глибоко перейнялись тими ріжнокультурними й ріжноетнічними елементами, що назбиралися в сім тисячолітнім збір-

¹ Історія укр[аїнської] літератури, [т.] I, с. 64.

нику. В сім процесі вироблявся той, так би сказати — нейтральний, чи міжплемінний характер Київської Русі, в котрім в значній мірі лежав секрет її довговікової культурної гегемонії. Сила самої київської дружини не об'яснює сього секрету в цілості: багато лежало в самім різнороднім складі Києва, в довговікових традиціях і культурнім досвіді, данім ними. Як фрагмент полянської території, Київ, безсумнівно, прийняв в себе багато полянського ества. Недурно ж київський літописець всі заслуги й чесноти Києва записує на рахунок полянського племені: видко, що київська людність уважалась за плоть від плоті і кість від кості його і не протиставляла себе йому. Але полянський елемент сам прийняв в себе так багато і культурного змісту, і всякого роду різнплеменних останків осадництва київського вузла, що в певній мірі ослабли характеристичні особливості сього племені — і в мові, і в обичаю, і в фізичнім типі Києва. Отже, Київ став, так би сказати — більш цивілізованим і інтернаціоналізованим відбиттям полянського елемента. Київська мова стала загальноукраїнською *koivŭ** — з деяким ухилом навіть і в бік *koivŭ* всеслов'янського. Такий же характер, приноровлений для потреб цілої державної системи, набирало київське письменство, право, мистецтво. Не перестаючи бути в основі своїй полянським і українським — таким, яким формувалось се українство в трикутнику Києва — Чернігова — Переяслава в тих віках, київське життя прийняло в себе багато від полудневого — чорноморського, від східного — сіверянського, дещо від північного — смоленсько-новгородського, а дещо навіть і від того нового — ростово-суздальсько-володимирського, що виростало на підвалинах київської культури, але в міру свого зросту впливало і на сі київські підвалини. Всі домішки, колонії і впливи (збільшувані, напр., при кождім переході до Києва князя або навіть великого дружинного ватажка з якого-небудь провінціального центру) стирали з київського життя специфічно місцеве і сприяли розвиткові в нім більш широкого, універсального, що підносило се київське життя над тісні племінні межі, давало йому більшу широту погляду і розмах досягань¹.

¹ В згаданім “Введениі” ак[адеміка] Шахматова єсть інтересні гадки на сю тему, варті всякої уваги. Він пише, напр.: “По лингвистической своей основе язык Киева был язык южнорусского племени полян. Но вероятным представляется, что стечение в Киеве носителей разнородных говоров — северных, восточных и южных — могло несколько умерять те диалектические особенности, которые в той или иной степени резко выделяли язык южнорусских полян. Трудно сказать, в каком именно направлении шли уступки, сглаживались особенно яркие отличия — в направлении ли других южнорусских говоров, или даже в направлении говоров севернорусских кривичей и восточнорусских вятичей, но несомненно по соображениям априорным, что в Киеве выработывалась своеобразная *koivŭ*, отличная от говора сельских жителей Польской земли (земли полян)” (с. 80).

Не різко відмінна очевидно, але дещо одріжнена, подібно як мусила, приміром, мова Новгород-міста XIII—XIV в. або Москви XV—XVI в. відрізнятися від мови доохресних селян.

Щодо впливів не тільки східнослов'янських, але й інослов'янських, він висловлює там же, далі (с. 81—82) такі гадки: “Можно заключить, что древнеболгарский язык был усвоен образованными слоями Киева уже в X веке. Официальное принятие христианства усилило

Тим поки що кінчу я сі замітки, котрими хотів звернути увагу на деякі сторони минувшини київського вузла, що чекають ближчого обслідування й вияснення від наших дослідників, щоб кинути ясне світло на нашу минувшину.

культурное влияние Болгарии, и еще более содействовало приобретению болгарским языком значения языка киевской интеллигенции... Итак возможно, что в Киеве рядом с говором господствующих классов (кои́), отражавшим особенности нескольких русских живых говоров, складывался язык образованных классов, язык местного духовенства и других книжных людей: в основании своем — это был язык древнеболгарский, но древнеболгарский язык, прошедший через живую русскую среду, усвоивший себе русское произношение иноязычных звуков и ассимилировавшийся живому русскому языку также в морфологическом и лексическом отношении. На этом языке и писали и говорили: говорило духовенство, совершая богослужение и обращаясь к народу с проповедью, говорили послы в торжественных речах, говорили, так или иначе, все вообще лица, прошедшие школы, основавшиеся на Руси в XI веке. Язык Киева в обоих его видах — язык городских классов и язык духовенства — переходил отсюда в другие центры древней Руси, а из этих центров он различными путями просачивался и в деревенскую среду, в самую толщу народных масс. Это распространение языка Киева имело, как можно думать, немаловажное значение в том объединяющем процессе, перед лицом которого мы стали, заговорив об образовании Киевского государства и об его культурных задачах”.

Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла

Перша публікація: Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського / Українська академія наук. Історична секція. — К.: Держвидав України, 1926. — С. 1–23. Стаття розташована за передмовою редактора збірника М. Грушевського та після змісту збірника (українською та французькою мовами), що були пагіновані римськими цифрами. Підпис *Акад. Михайло Грушевський* та назва на шмудтитолі. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

Збірник “Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, де була надрукована дана стаття, був першим із низки запланованих М. Грушевським так званих територіальних або порайонних збірників. Їх мали готувати засновані М. Грушевським у 1924 р. у складі Історичної секції ВУАН чотири комісії порайонного розроблення історії України. Цей “Київський збірник”, як його називав М. Грушевський, був здійснений заходами Комісії історії Києва та Правобережжя. Начерно він був готовий вже зимою 1924/1925 рр., але через фінансові труднощі був надрукований лише у 1926 р. У збірнику опубліковано 17 статей 14 авторів.

с. 152 ... “*Мысли о федеративном начале*”, 1861... — йдеться про працю: *Костомаров М.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // *Основа*. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158.

с. 154 ... *раніше людське життя, котрого умови в короткості начеркнені нижче ак[адеміком] Тутківським...* — йдеться про публікацію статті: *Тутковський П.* Передісторична природа Києва (Геологічне минуле території Києва за четвертинного періоду) // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. — К., 1926. — С. 25–32.

с. 155 ... *див. мою “Історію України-Руси”, [т.] I, [вид.] 3, с. 31–32* — тут і далі М. Грушевський посилається на третє, доповнене, видання 1-го тому “Історії України-Руси”, що вийшло у Києві 1913 р.

с. 156 *in situ* — з лат.: на місці.

...*Südrussland im Altertum, 1921, с. 64...* — М. Грушевський цитує (у власному перекладі) та посилається на роботу: *Ebert M.* Südrussland im Altertum. — Bonn, Leipzig: K. Schroeder, 1921. — XIII, 436 р.

с. 157 *Головні праці: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, 1905; Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde, 1910; The expansion of the Slavs, 1913; Kdo byli naši předkové a co jsme po nich v sobě zdědili (Хто були наші предки, і що ми по них дістали в спадщину), 1921; до них ще можна прилучити його ж: Abkunft der Rumänen, 1917. Моя стаття про сю теорію в 103 томі львівських “Записок”: “Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія”. Новіший перегляд ак[адемiка] Нідерле: Des théories de Jean Peisker sur les anciens Slaves в Revue des études slaves, 1922* — йдеться про праці: *Peisker J.* Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung. — Berlin: W. Kohlhammer. — 1905. — 271 р.; *Peisker J.* Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde: ein Vorbericht. — Stuttgart: W. Kohlhammer, 1910. — 8 р.; *Peisker J.* The Expansion of the Slavs // *Cambridge Medieval History*. — Vol. 2. — Cambridge, 1913. — P. 418–458; *Peisker J.* Kdo byli naši předkové, co jsme po nich v sobě zdědili. — Praha: J. Peisker vl. nákladem, 1921. — 62 s.; *Peisker J.* Die Abkunft der Rumänen wirtschaftsgeschichtlich untersucht // *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*. —

Jg. 15. — 1917. — Nos. 1–4. — P. 160–205; Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки: Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія // Записки НТШ. — Т. СІІІ. — Кн. ІІІ. — Львів, 1903. — С. 5–27 (передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 197–216); Niederle L. Des théories nouvelles de Jean Peisker sur les anciens Slaves // Revue des études slaves. — 1922. — Vol. 1. — P. 19–34.

с. 158 **Головні праці: Эллинство и иранство на юге России, 1918; Iranians and Greeks in South Russia, 1922; Les origines de la Russie kievienne, 1922.** (Мій перегляд поглядів, висловлених в цих працях, і їх оцінка вже з'явилися на сторінках “України”, 1925, кн. ІV) — йдеться про праці: Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России: Общий очерк. — Петроград: Огни, 1915. — 178 с.; Rostovtzeff M. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford: Clarendon Press, 1922. — XV, 260 p.; Rostovtzeff M. Les origines de la Russie kievienne // Revue des études slaves. — 1922. — Т. 2. — Fas. 1–2. — P. 5–18.

Грушевський М. Рец. на: М.И.Ростовцев, Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, с. VII + 190; Iranians and Greeks in South Russia by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922, с. XVI + 160, 4°; Les origines de la Russie, par M. Rostovtzeff. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5 — 18; М.И.Ростовцев, Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических (Российская Академия истории материальной культуры), 1925, с. VIII + 623 // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158.

с. 159 **...Сумера...** — очевидно, М.Грушевський транскрибує назву однієї з найдавніших цивілізацій у Межиріччі (Месопотамії) так, як прийнято у західній традиції (англійською, німецькою, французькою та ін. буде “Sumer”). Сучасні українські (та російські) дослідники означають її як “Шумер”.

Децо з літератури цього питання див. в “Записках львівських”, т. 87, с. 148–149 — йдеться про видання: “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”. — Т. LXXXVII. — Львів, 1909.

с. 160 **...гінаїкократію...** — так М.Грушевський транскрибує з грецької слово Гуннаїкократія, що дослівно означає “влада жінок”. У сучасному науковому вжитку транскрибується як “гінекократія”, у дискурсі є непоширеним.

Еберт в новітій археологічній огляді наших країв... — М.Грушевський посилається і далі цитує (у власному перекладі, із зазначенням сторінок) роботу: Ebert M. Südrufland im Altertum. — Bonn, Leipzig: K. Schroeder, 1921. — XIII, 436 p. Упорядником виправлено друкарські помилки у зазначенні сторінок цієї книги (правильно “с. 37–38” замість “с. 378”; “с. 42 [i] д[алі]” замість “с. 42 дд.”).

...приймає гіпотезу пок[ійного] Гадачека... — йдеться про працю: Hadaczek K. Złote skarby Michałkowskie. — Kraków, Lwów: Staraniem i nakł. Muzeum imienia Dzieciuszyckich, 1904. — 30 s., 13 tabl.

...Iranians, с. 40 — тут і далі М.Грушевський посилається і цитує (у власному перекладі) працю: Rostovtzeff M. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford: Clarendon Press, 1922. — XV, 260 p.

“Slovanské Starožitnosti”, I, IV, Původ a počátky Slovanů východních, 1924, с. 216–217, 220–221 — тут і далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі) та посилається на роботу: Niederle L. Slovanské starožitnosti. Původ a počátky Slovanů východních. Oddíl I. — Svazek IV. — V Praze: Nákladem Bursíka & Kohouta, 1924. — 286 s.

с. 162 **Проф[есор] Фасмер в студії “Die Iranier in Südrussland” (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, 1923)...** — йдеться про роботу: Vasmer M. Unter-

suchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrußland. — Leipzig: Markert & Petters, 1923. — 79 р.

с. 163 *hiatus* — з лат.: розрив, пріва.

Введение в курс истории русского языка, 1916, с. 33 [i] д[али] — тут і далі М. Грушевський цитує у власному перекладі та в оригіналі, переказує та посилається на працю: *Шахматов А.А.* Введение в курс истории русского языка. — Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Петроград: Типография “Научное дело”, 1916. — 151 с.

Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии средиземноморской культуры, 1920 — йдеться про роботу: *Март Н.* Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии средиземноморской культуры // Материалы по яфетическому языкознанию. — Вып. XI. — Лейпциг, 1920. — 54 с.

с. 166 **Звісню теорію Погодіна-Соболевського “роз’яснено” і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва** — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвищами двох найбільш відомих її авторів — М.Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О.Соболевського, який у 1880-х рр. підтримав та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам’яток давньої писемності. З критикою тенденційних тверджень М.Погодіна і О.Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М.Максимович, О.Котляревський, В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Дашкевич, П.Житецький, А.Кримський та інші.

с. 167 **...в своїй останній праці...** — йдеться про роботу: *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Петроград: Издание Русского исторического журнала, 1919. — 64 с.

...він каже: “Решительно не могу согласиться с этим положением...” — М. Грушевський наводить цитату зі згаданої праці із с. 12.

с. 168 **...висунув я в своїй студії 1898 р. ...** — йдеться про “Історію України-Руси”, перший том якої М.Грушевський опублікував у 1898 р.

...Валінана Масуді... — йдеться про політичне об’єднання Валінана, згадане у творах арабського історика Аль Масуді.

с. 169 **...на підставі задок ольвійського декрету Протогена...** — йдеться про одну з найяскравіших лапідарних пам’яток — декрет на честь ольвійського багатія і громадського діяча Протогена (жив в останню чверть III ст. до н. е.), який дав у борг Ольвії велику суму грошей для закупки хліба у неврожайні роки, відбудови старих і будівництва нових укріплень, придбання подарунків вождям ворожих племен.

с. 171 **κοινή** — з грец.: койне (загальна народна мова, що виникла на ґрунті панівного діалекту).

Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38. Підпис у кінці статті: *Акад. М. Грушевський.* Там же зазначена дата її завершення: “15 січня 1927 року”.

Машинопис з правками чорнилом й олівцем та друкарськими позначками, зробленими М.Грушевським, зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17167. — 59 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навскіс напис “Укр. 774”. Над титулом “В ТРИДЦЯТИ РО-

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Г91 **Грушевський М.С.**
Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)